

A panoptikon rizomatikus elemzése Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata

Hans Lenk amellet érvel, hogy az emberi nem egyik legfőbb sajátossága az, hogy metaszimbolikus lény, valamint szuperinterpretáló képességre képes szert tenni. A kiindulópontja az, hogy a humán interakciók mindig rendelkeznek normatív, azaz értékjellegű jellemzőkkel. Ennek értelmében az interakciókról és viszonyokról értékítéletet alkot. Mivel az embert körülvevő környezet folyamatosan változik, ahhoz folyamatosan alkalmazkodnia kell. Ez adaptációs kényszerrel jelent. Ugyanakkor a változó környezethez való alkalmazkodás, azaz az adaptációs is értékítélet alkotása mellett megy végbe. Így értékítélet-alkotási kényszerről van szó. Az ember tehát folyamatosan fogalmakat alkot és absztrahál, s ezekhez értékítéletet társít. Mivel az emberi nem képes szimbólumok sokaságát létrehozni, melyek szintúgy fogalmak; akkor az adaptációs kényszere értelmében a szimbólumok létrehozása és reinterpretálása is az ember sajátos tulajdonsága (Lenk 2008). Ennek értelmében a Michel Foucault (1990) által leírt panoptikon, valamint annak nem látható tornya, illetve az általa kiváltott normalizáció szimbólumként, a tekintet szimbólumaként értelmezhető.

Jelen dolgozat egy társadalomfilozófiai komparatív elemzésre vállalkozik. A Michel Foucault (1990) és a Gilles Deleuze (1997) által megalkotott modellek nagyban különböznek egymástól; sőt, ha Hans Lenk gondolatai mentén történik a két elmélet összehasonlítása, ellentétet is vélhetünk felfedezni e kettő között. Ez pedig nem más, mint a szimbólum eltűnése, normalizáló hatást kiváltó szerepének hiánya.

A komparatív elemzés során bemutatásra kerül Michel Foucault fegyelmező-társadalom elmélete – mely a XVIII-XIX. századokat fedte le –, valamint Gilles Deleuze ellenőrző-társadalom elmélete – mely a második világháborút követően bontakozott ki. Továbbá a XX. század eleji, majd a század közepétől kibontakozó gazdasági, társadalmi és politikai változások, valamint az ezek révén kialakult jellegzetességek kerülnek bemutatásra.

Természetesen Foucault hatalomfelfogása – egyben munkássága – nem redukálható erre az egyetlen aspektusra, hiszen későbbi műveiben olyan újabb hatalmi modelleket dolgozott ki, amelyeknek más a hangsúlya. Jelen elemzés szándékosan nem tér ki Foucault további hatalomkonceptióira, mivel Deleuze saját esszéjében Foucault kapcsán kizárólag a foucault-i fegyelmező-társadalom koncepciójára hivatkozik.

1. A foucault-i fegyelmező tekintet
- 1.1. Szimbólum és panoptikum

Foucault nagy hatást gyakorló panoptikum-kon koncepciója az 1975-ben megjelent *Surveiller et punir: Naissance de la prison*¹ (*Felügyelet és büntetés. A börtön rövid története*, 1990) című művében került kifejtésre, mint a fegyelmező-társadalom metaforája. E mű genealógiai vizsgálatot volt hivatott bemutatni. Azaz nem egy adott társadalom struktúráját, hanem egy adott gyakorlat vizsgálatát; pontosabban a büntetés mibenlétét és annak az egyénre irányuló hatását mutatja be.

Foucault azt állapította meg, hogy a tizennyolcadik századtól a büntetésvégrehajtás humanizálódott. Elvesztette rituális jellegű bosszúállás-tartamát, s csupán a büntetés szerepe maradt meg (Foucault 1990). Kiss Balázs megfogalmazásában:

„(...) míg korábban a test sanyargatása, az élet elvétele, illetve mindezek látványos bemutatása volt a lélek megközelítésének útja, most a viszony megfordult: a lélek megdolgozásán keresztül töri be a hatalom a testet.” (Kiss 1995: 296)

Foucault úgy találta, hogy ez a változás részben azon felfogás miatt alakult ki, hogy inentől kezdve már nem az Isten akaratából uralkodó király ellen követett el bűncselekményt a deviáns egyén – foucault-i terminológiával élve abnormális (Foucault 1990: 16) –, hanem a bűnelkövető a társadalmi szerződést szegte meg. Ennélfogva a bűnelkövetés értelmezésének megváltozása magával vonta a büntetés megváltozását is: a deviáns kilengést tanúsító egyén javító – normalizáló – intézkedések alá vonása váltotta fel a nyilvános kivégzéseket (Foucault 1990).

Mindezek értelmében a büntetésvégrehajtás intézményi átalakulása is megtörtént:

„(...) megfordítják a tömlőc elvét; illetve három funkciójából – bezárás, sötétség és elrejtés – csak az első tartják meg és megszüntetik a másik kettőt. A teljes megvilágítás és a felügyelő tekintete jobban befog, mint a sötétség, amely végül is védelmet nyújtott. A láthatóság csapda.” (Foucault 1990: 120).

Foucault ezzel világított rá, hogy önmagában az elzárás nem elegendő az úgynevezett normalizációs folyamat érvényesüléséhez, ki kell egészítse legalább a felügyelet.²

¹ Jelen dolgozat az eredeti mű 1990-ben megjelent magyar fordításán alapszik.

² Az deviancia visszaszorítása érdekében alkalmazott elzárással Foucault korábban a *Folie et Dérison: Histoire de la folie à l'âge classique* (1961) (*A bolondság története*, 2004) című művében foglalkozott.

A tökéletes börtön Foucault szerint a Jeremy Bentham által megtervezett *Panopticon* volt. Ebben a gyűrű alakú épületben az egymástól tökéletesen izolált rabok folyamatosan megfigyelhetők a gyűrű közepén álló toronyból. Mindeközben a rabok nem csupán egymással képtelenek kommunikálni, még szemmel tartójukat sem látják; így nem is tudhatják mikor figyelhetik meg őket. Éppen ezért ha nem tartják be a börtön szabályait, a börtönőrök a szabályszegést azonnal képesek megtorolni (Foucault 1990). Így tehát az egyén sikeres normalizációjának három feltétele az elzárás, a felügyelet és a fegyelmezés.

Ugyanakkor a normalizációs folyamat nem külső kényszer hatására alakul ki a rabokban. A szabályszegés azonnali megtorlását követően a rab tisztában van helyzetével; azaz azzal, hogy nagy valószínűséggel megfigyelhetik. Mivel cellájából nem lát rá a központi toronyra, élnie is kell a gyanúval, hogy éppen őt figyelik meg (Foucault 1990). Éppen ezért a rabban a tekintet szimbolikus érzete állandósul, mely önszabályozó ösztönt vált ki belőle. Így a panoptikus mechanizmus alapvetően egy aszimmetrikus viszonyrendszert alakít ki a megfigyelő és a megfigyelt között:

„Fontos elrendezés ez, mert automatizálja a hatalmat és megfosztja egyéniségétől. A hatalom alapelve nem egy személyben testesül meg, hanem a testnek, a felületek, fények, tekintetek összehangolt felosztásában; egy olyan elrendezésben, amelynek belső mechanizmusai teremtik meg azt a viszonyt, amely fogva tartja az egyént.” (Foucault 1990: 121)

Az elzárás, felügyelet és fegyelmezés hármából kialakult hatásösszességgként definiálható tehát a foucault-i panoptikus mechanizmus. Ennek egyik eleme pedig a normalizáció, mely az egyént önfelügyelővé és önfegyelmezővé teszi. Célja pedig az, hogy az egyén szabályt követő hajlandósága, valamint társadalmi hasznossága maximalizálódjon:

„(...) a kiszabadultak a társadalomba visszatérve magukkal viszik ezt a tudatot, és saját lelkiismeretük parancsának tekintve a kinti elvárásokat, többet nem követnek el bűnt. Így elkerülhetőek a korábban általános embertelen kínzások, és nincs szükség az esendő személyek likvidálására sem, sőt, a legjobb munkások éppen belőlük lesznek a gyárakban.” (Ocskay 2003: 288)

E hatalmi mechanizmus automatikus lefolyása pedig azt jelenti, hogy a toronyőr személye nem feltétlenül szükséges, elegendő csupán maga a torony, illetve a toronyőr szimbóluma (Foucault 1990; Kiss 1995: 297). Éppen ezért nevezi Foucault egy *„nézésre szolgáló gép”*-nek (Foucault 1990: 124) a panoptikont.

Foucault szimbolikus ábrájával analogikus a Jean-Paul Sartre által a *L'être et le néant* (1943) (*A lét és a semmi*, 2006) című művében található tekintet szimbolikája, egyben annak hatása az egyénre³. Sartre szerint a másik tekintete ráveszi az egyént arra, hogy szabálykövető legyen, létrehozva egy aszimmetrikus hatalmi viszonyt, korlátozva az egyént annak lehetőségeivel, valamint tárgyiasítva magát az egyént (Sartre 2006: 333). Martin Jay a torony szimbolikus jellegét próbálta meg érzékeltetni azzal a megfogalmazással, miszerint:

„(...) a Panopticon, annak rejtőzködő és láthatatlan istenével egy olyan építészetei megtestesülés volt, mely a sartré-i »abszolút tekintetet« a legparanoidabb formájában adta vissza.” (Jay 1994: 410)⁴

Így tehát a szimbólum jelenlétének tudatosodása, azaz a foucault-i szubjektíváció – mely a panoptikus mechanizmus másik eleme – a rabokból kiváltja az önfelügyeletet és az önfegyelmezést. Ebből legalább két megállapításra következik. Egyrészt a rabok maguk tartják fenn a panoptikus mechanizmus működését; másrészt viszont a rab, mint szubjektum, önmagát hozza létre e hatalmi viszonyrendszerben, a szubjektívációs folyamat során: *„(...) a diszkurzív hatalmi folyamatok »megelőzik« az egyént.”* (Kiss 2018: 199). Így az egyén – racionális döntése révén – önkéntesen engedelmeskedik, a rendszer részévé válva. Foucault szavaival élve:

„Akit a láthatóság mezejébe helyeznek, és aki, ezt tudván, magáévá teszi a hatalom kényszerítéseit, s engedi, hogy spontán működjenek rajta: magáévá teszi a hatalom diktálta viszonyt, s e viszonyban két szerepet játszik egyszerre; saját alávetettsége alapelvevé válik.” (Foucault 1990: 122)

Így tehát a fennálló diskurzusokat megismerve, csak azok alapján képes az egyén önmaga értelmezésére és identifikálására, végeredményben pedig önmaga megkonstruálására (Kiss 2018: 199-200). Ez jelenti a szubjektívációs folyamatot, amely kiegészíti a normakövető magatartást kiváltó normalizációs folyamatot; megteremtve a tizennyolcadik században kialakult panoptikus mechanizmusösszességet, a modern állam új sajátos hatalmi technikáját.

³ Jelen dolgozat az eredeti mű 2006-ban megjelent magyar fordításán alapszik.

⁴ *„(...) the Panopticon, with its hidden and invisible God, was an architectual embodiment of the most paranoid Sartrean fantasies about the »absolute look«.* (Jay 1994: 410)

1.2. A fegyelmező-társadalom

Foucault szerint az úgynevezett szuverén társadalmát a XVIII. századot követően felváltotta a fegyelmező-társadalom. A fegyelmező-társadalom működési logikáját pedig a panoptikum működési logikáján alapulónak vélte:

„A Panopticon (...) a működés általánosítható modelljeként kell értelmeznünk; egy mód, amellyel hatalmi viszonyok határozhatók meg emberek mindennapi életében.” (Foucault 1990: 123)

Foucault kiemelte, hogy nem pusztán a büntetésvégrehajtás változott meg a XVIII. századtól, hanem maga a hatalom működési módozata is. Ez a változás pedig egybeesik a modern állam kialakulásával. A harmincéves háborút (1618-1648) lezáró vesztfáliai béke létrehozta a kizárólagos szuverenitással és megkérdőjelezhetetlen erőszakmonopóliummal rendelkező, teljes territóriumára effektíve kiterjedő modern államot. Ennek háttérében az ipari forradalmak révén megjelent új technikai és technológiai vívmányok álltak. A háborúk költségesebbé váltak, így a nyersanyagot, pénzt és képzett embert biztosító új intézmény –maga a modern állam – létrehozása nélkülözhetetlenné vált. (Foucault 1990: 89-99; Porkoláb – Bakos 2015).

Foucault vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a különböző intézmények, mint család, az iskola, a kaszárnya, a gyár, a kórház és a börtön ugyan azon logika mentén kezdtek el működni. A panoptikus mechanizmus működési logikája mindegyiket áthatotta mégpedig úgy, hogy: *„(...) a rendszer valamennyi elemének engedelmességét és hasznosságát egyszerre kell növelni (...)”* (Foucault 1990: 126). Ebből egyrészt az következik, hogy az elzárás, a felügyelet és a fegyelmezés révén létrejött normalizációs és szubjektívációs folyamatok – azaz a panoptikus mechanizmus – nem az államhatalom sajátja; minden társadalmi intézményben megtalálható (Deleuze 1986: 26). Foucault-t idézve:

„A »fegyelem« nem azonosítható egy intézménnyel, de egy apparátussal sem; a hatalom egyik típusa, gyakorlásának egyik módozata, amely eszközök, technika, eljárások, alkalmazási szintek, célpontok együttesét vonja maga után; a hatalom »fizikája« vagy »anatómiája«, egy technológia. (...) nem kizárólagos, de fő funkciója, hogy a társadalom szintjén uralkodóvá tegyék a fegyelmet (...)” (Foucault 1990: 129)

A panoptikus mechanizmus maga tehát elválaszthatatlan a modern állam kialakulásától: „(...) a megfigyelés a modernitás idején a hatalomgyakorlás és a társadalom működésének alapelvévé lett.” (Ocskay 2003: 288)

A panoptikus mechanizmus megjelenése nem pusztán a modern nemzetállamok kialakulásával esett egybe, hanem a polgári átalakulással is, így a modern nemzetállamok fegyelmezőeljárásai a polgári – és később demokratikus – intézményrendszer sajátjaiként értelmezendők: „A szabadságjogokat felfedező »felvilágosodás« a fegyelmezést is feltalálta.” (Foucault 1990: 132). Ennek értelmében tehát a panoptikus mechanizmus alkalmazásával elért normalizált és szubjektivált egyén nem csupán a diktatórikus rendszerekben található meg; a demokratikus politikai berendezkedésekben is szükségszerűen fellelhetők.

Mindebből látható, hogy Foucault szakított azzal a felfogással, hogy a hatalmat egy bizonyos autoritáshoz kösse. Ebben az esetben a hatalom egy viszonyrendszerből eredő reláció, mely nem represszív – mint a fegyelmező-társadalmat megelőző szuverén társadalmában (Foucault 1990) –, hanem produktív. Mivel nincs jogi autoritás, melyre visszavezethető lenne, hatalommal nem egy intézmény, szervezet, gazdasági társaság, vagy az államhatalom rendelkezhet; a társadalom egészében fellelhető. Ezt emelte ki Kiss Balázs is:

„Nem jelölhető meg az a személy, az a csoport vagy akár az az osztály, mely eme hatalmi technikákat kifejleszti és felhasználja. (...) Eme hatalom tehát nem kizárólag az államhoz kötődik, működésében, illetve működtetésében mindenki részt vesz.” (Kiss 1994: 54-55)

A tizennyolcadik századot megelőzően, a szuverén társadalmában az egyén az adott politikai autoritástól függött: engedelmeskednie kellett, törvénysértés esetén pedig kivégezték. (Foucault 1990). Ugyanakkor a fegyelmező-társadalomban a panoptikus mechanizmusnak köszönhetően a hatalom élet-igazgató funkciót töltött be: „(...) a testek mozgásának rejtett irányítását célozza (...)” (Kiss 1994: 50). Ebben az értelemben a szuverén társadalmának hatalmi reprezentációja az „élni hagyni» és »halálra ítélni»” (Foucault 1992: 46), míg a fegyelmező-társadalomban az „élni segíteni» és a »halni hagyni»” (Foucault 1992: 46) elv érvényesül.

A fegyelmező-társadalom azonban egyben az úgynevezett zárt terek világa is (Foucault 1990: 119): „(...) mindenki bezáródik egy-egy térrészbe, ahol jól ellenőrizhető, megfigyelhető, s ez önmagában is fegyelmez.” (Kiss 1994: 50). Ezeket a zárt tereket a korábban említett család, iskola, kaszánya, gyár, kórház és börtön testesítik meg. Foucault tehát úgy vélte, hogy az egyén minden esetben egy adott zárt térben van jelen. Ezek a zárt terek pedig külön-külön rendelkeznek a panoptikus mechanizmussal, azaz a normalizációs és szubjektivációs

folyamatokkal. Így tehát az egyén folyamatosan e folyamatoknak van kitéve (Foucault 1990). Ugyanakkor, hogyha a zárt terek közötti átjárás, mint állapotváltozás – még ha pillanatnyi is – kivételt képző eseteket alakíthatnak ki.⁵

A fegyelmező-társadalom tehát az egymástól elzárt terek világa, ahol a terekben rögzített, azaz a tereken belül is egymástól elzárt egyének tartózkodnak – ahogyan láthattuk a Bentham által megalkotott *Panopticon* leírásában. Az egyének folyamatosan normalizációs hatás alatt állnak szubjektívalva önmagukat, függetlenül attól, hogy éppen melyik zárt térben helyezkednek el – elvégre e zárt terekben fellelhető mechanizmusok lényegüket tekintve ugyanazok: normalizálják az egyént azok szubjektívációja következtében.

2. Az ellenőrző-társadalom

Foucault fegyelmező-társadalom elméletének legfőbb kérdése tehát az az, hogy hogyan lehet bizonyos számú sokaságot elhelyezni, rögzíteni és mozdulatlaná tenni egy zárt térben – avagy zárt terek alkotta struktúrában, normalizálva azokat.

Ezzel szemben Deleuze saját korára interpretálva a panoptikon-modellt úgy vélte, hogy egyrészt a panoptikus mechanizmus mint hatalmi technika átalakult, másrészt pedig a fő kérdés is megváltozott. Az ellenőrző-társadalom legfőbb kérdése ugyanis az az, hogy hogyan lehet a sokaság összes, folyamatosan mozgó elemét felkutatni és azonosítani, valamint modulálni egy nyitott, vagy relatíve korlátlan és végtelen térben. A következőkben Deleuze *Post-scriptum sur les sociétés de contrôle*⁶ (*Postscript on The Societies of Control*, 1990) című esszéje alapján láthatók lesznek azok a legmarkánsabb tényezők, melyek Foucault fegyelmező-társadalmának átalakulását eredményezték.

⁵ A Foucault által leírt pestis sújtotta város szindikusa az a személy, aki ellenőrzi, hogy lakóhelyükön tartózkodnak-e a városlakók, az állapotukról begyűjtött információt pedig jelenti feljebbvalójának, azaz az intendánsnak (Foucault 1990: 118). A panoptikum-modell e kivételes szereplője normalizált-normalizáló szereppel bír. Ugyanezen város kapuőre magát a városkaput tartja zárva annak érdekében, hogy a fertőzés ne juthasson ki a városból, egyben ne is juthasson be senki a városba; ő maga nincs elkülönítve otthonában. Másrészt a családsegítő személyek helyzete is speciális abban az értelemben, hogy ők pontosan azért járnak a karanténba helyezett családokat, hogy vízzel és élelemmel lássák el őket. E három szereplő abban a tekintetben is speciális szereppel rendelkezik, hogy míg a szindikusz és a kapuőr a foucault-i zárt tereken kívül helyezkedik el permanens módon – egyfajta kivételes állapotnak köszönhetően –, addig a családsegítő helyzete folyamatosan és gyorsan változó: egyszerre zárt tereken kívüli és egyszerre több zárt téren belüli szereplő.

⁶ Jelen dolgozat az eredeti mű 1997-ben megjelent magyar fordításán alapszik.

2.1. A zárt terek összeolvadása

Deleuze esszéjében felhívja a figyelmet arra, hogy a foucault-i társadalomfilozófiai elmélet a XVIII. századtól a XX. század közepéig datálható (Deleuze 1997). Mint írja:

„A diszciplínák később válságba kerültek a második világháborút követően egyre gyorsabb ütemben bevezetett új erők miatt: a fegyelmi társadalom megszűnt, valami más lépett a helyébe.”
(Deleuze 1997: 5)

Az új társadalmi modell, azaz az ellenőrző-társadalom sajátossága az az, hogy a korábbi zárt terek összeolvadtak létrehozva egyetlen nyílt moduláló környezetet:

„A zárt térségek öntőformák, egymástól független minták, míg az ellenőrző mechanizmusok egy moduláció, akár egy önmagát deformáló öntőminta, mely minden pillanatban szakadatlanul változik (...)” (Deleuze 1997: 6)

Ez a konstelláció ilyen formában kizárni látszik a panoptikon tornyát, azaz a fegyelmező-társadalom zárt tereiben működő szimbólumot. E tézis bizonyításául bemutatásra kerülnek a Deleuze által sarkalatos elemekként kezelt tényezők, melyek elhozták a fegyelmező-társadalom megszűnését – vagy átalakulását. A következő alfejezetben pedig Deleuze ontológiai kiindulópontjának bemutatásával válik teljessé jelen komparatív elemzés.

Deleuze a változások okait a jóléti állam leépítésére, az egymást követő reformokra, a neoliberais gazdaságpolitika térnyerésére vezeti vissza (Deleuze 1997). Mindezen túlmenően átalakult a huszadik század elején megfigyelhető fordista termelési mód. A foucault-i elzárás, megfigyelés és fegyelmezés tökéletesen nyilvánul meg például a Henry Ford gyárában a futószalag mellett dolgozó munkás esetében.

Ugyanakkor a fordizmus helyét az úgynevezett poszt-fordi termelési mód vette át. A tömeggyártás helyett immár a folyamatos innováció és egyéni igényekre szabott termékek előállítása figyelhető meg, melyet az úgynevezett rugalmas termelési formaként lehet a legegyszerűbben leírni (Csepeli 2020: 112; Giddens 2008). A termelés egyre inkább az immateriális javak felé tolódik, továbbá a szolgáltatói szektor vált dominánssá a nyugati világ nemzetgazdaságaiban az elmúlt évtizedekben (Csepeli 2020; Giddens 2008; Han 2019).

Mindezzel párhuzamosan a globalizálódó világban a technikai és technológiai fejlődés olyan új vívmányok megjelenését idézte elő, mely megsokszorozta az információ áramlásának és feldolgozásának sebességét (Giddens 2008; Rosa

2009). Ennek egyik legmeghatározóbb tényezője az internet, melyet Deleuze az autópályához hasonlítva írt le – az ellenőrző-társadalom logikája mentén. Deleuze szerint az egyén felhajtva az autópályára bármilyen gyorsan képes eljutni bárhova. Ugyanakkor a foucault-i tekintet szétszóródott, decentralizálódott és fragmentálódott a fegyelmező-társadalom gyakorlatához képest (Lyon 1993: 659): az egyén minden le- és felhajtón kamerákkal találkozik, útján számos sebességmérő van elhelyezve. Továbbá a kamerák által követhető az egyén mozgása is; sőt, maga az autópálya is egy előre meghatározott nyomvonalon lett felépítve, így az csak bizonyos városokat köt össze (Deleuze 1998). Ennek értelmében az ellenőrzés – mint hatalmi technika – szempontjából nyomon követhető az egyén, hogy merre jár, mit fogyaszt; mindezt úgy, hogy nem egy zárt térben tartózkodik és ott nincs is rögzítve. Így tehát a foucault-i fegyelmező-társadalomhoz képest az ellenőrző-társadalomban a hatalmi technika eszközei megsokszorozódtak.

A fegyelmező társadalomhoz képest ugyanakkor az ellenőrző-társadalom hatalmi technikája már nem él a panoptikus mechanizmus elzáró és fegyelmező eszközeivel. Helyette olyan hatalmi technika rajzolódik ki, mely szabadon engedi az egyént, így az korlátlan térben mozoghat. Továbbá a tekintet maga is decentrált. Mivel az állami és önkormányzati szereplők egyre több feladatot szerveznek ki piaci szereplők részére, az egyénre irányuló felügyelet egyre több irányból érkezik; sőt, maguk az egyének is képesek e funkciót ellátni, például okoseszközök segítségével. A mindennapi élet egyre több mozzanata válik rögzíthetővé és megoszthatóvá – például az internet révén (Csepeli 2020; Han 2020). Ennek értelmében a magánszféra és a nyilvánosság közötti határ egyre inkább elmosódni látszik (Csepeli 2020). Azonban mindez azzal is együtt jár, hogy az egyén – Deleuze megfogalmazásában – *dividuum*má válik: egyszerre több adatbázisban szerepel az egyén – így az egészségügyi, vagy oktatási adatbázisokban, illetve rendőrségi nyilvántartásokban –, ám bár azok az egyénnek pusztán egy, a releváns szeletét képesek megismerni (Deleuze 1997).

2.1. Deleuze ontológiai kiindulópontja és a vágy politikája

Deleuze gondolkodásának ontológiai kiindulópontja az úgynevezett *immanenciasík*, mely a transzcendens, azaz a mindenható rendező, valamint a végső magyarázó elemet kizáró gondolkodásmódot jelenti (Moldvay 1997; Deleuze – Guattari 1987).

Az *immanenciasík* kulcsfogalom Deleuze és munkatársa, Félix Guattari későbbi fogalmának, a *rizómának* a megértéséhez is. A *rizóma* egy végtelen számú, heterogén sokaságot tartalmazó, hierarchia nélküli halmazt jelöl, melynek nincs centruma. Ennek ellentettjeként az *arboreszcens* elrendeződést jelölték meg. Az *arboreszcens* elrendeződés rendelkezik centrummal – szemben a *rizomatikus*

elrendeződéssel. Ahogyan a fa ágai visszavezethetők egyetlen tényezőre, a fa törzsére, a rizomatikus elrendeződés esetén nem található egy ilyen centrum szerepet betöltő elem (Deleuze – Guattari 1987).

Ilyen értelemben tehát maga a fegyelmező-társadalomban fellelhető zárt terek mindegyike rendelkezik centrum elemmel, méghozzá a toronnyal. Ez a torony pedig Hans Lenk nyomán a tekintet szimbolikus hatását keltő eleme a fegyelmező-társadalom zárt tereinek. A panoptikon centruma tehát a test tér- és időbeli felosztásával normalizálja az egyént, oly módon, hogy az „önkéntesen engedelmeskedik” a fennálló hatalmi diskurzusnak – szubjektiválja önmagát. A zárt tér pedig arboreszcens elrendeződésű: az információ áralmása egyirányú, azaz kizárólag a panoptikon tornyához jut el az egyénektől.

Ezzel szemben az ellenőrző-társadalomban – mint az korábban látható volt – fragmentált módon megy végbe a felügyelet. Nem csak az autoritások figyelik meg az egyént, de az állampolgárok is megfigyelik egymást, vagy akár képesek megfigyelni – és ezáltal felügyelni – az autoritásokat is. Így tehát a centrum hiányából fakadóan egy hálózatos struktúra fedezhető fel, melyben az információ képes rizomatikus módon terjedni.

Ugyanakkor ebben a környezetben – pontosan a centrum-elem és annak hatásának hiánya miatt – nem következik be az egyének „önkéntes engedelmessége”. Deleuze és Guattari véleménye szerint egy adott társadalomban nem csupán az azt alkotó egyének szükségletei elégülhetnek ki, hanem „(...) *a benne élő egyének öntudatlan vágystruktúráinak (...)*” (Kiss 2018: 211) kialakítása is megtörténik. A szerzőpáros véleménye szerint – kritikával illetve a kapitalizmust és a freud-i pszichoanalízist – az adott termelési mód nem azt szabja meg az egyén számára, hogy mire vágyjon, hanem, hogy hogyan vágyjon (Deleuze – Guattari 1987; 2009). Eszerint pedig a korábbi panoptikus mechanizmus már axiomatikusan fejti ki hatását az ellenőrző-társadalomban. Működése nem reaktív, hanem proaktív, prediktív és preventív, ahogyan az érzékelhető volt az autópálya metafora kapcsán. Ráadásul az ellenőrző-társadalom a realitás egészét fogja össze, nem pusztán egy lehatárolt tér-részt és az elemek korlátozott számú halmazát, ahogyan a foucault-i család, iskola, kaszárnya, gyár, börtön, vagy kórház.

„Így, amikor Deleuze a les sociétés de contrôle-ról beszél, akkor olyan típusú társadalmakra, vagy a társadalmi teljességen belül lévő jól körülírt helyre gondol, ahol a mobilitást korlátozott mozgástérben segítik elő, ahol nyílások [lehetőségek – szerző] inkább megjelennek, mintsem eltűnnek, ahol az alanyok (vagy éppen ezért

tárgyak) felszabadulnak, mindaddig, amíg betartják a különféle előírt magatartási szabályokat.” (Galloway 2014: 106)⁷

Az ellenőrző-társadalom tehát nem szükségleteti az egyén izolációját. Éppen ellenkezőleg, annak folytonos mozgása – így a végtelen sokaság folytonos mozgása – artikulálja a hatalmat eseményként, melynek forrása az egyének közötti viszonyrendszer folyamatos változása. Az elzárás és az utólagos – egyben esetleges – fegyelmezés hiányában a hatalmi technika pedig oly módon alakult át, hogy az egyén szubjektívációjával egybekötött preventív kanalizálás valósul meg, az egyén vágyait véve célba, hogy biztosítsa axiomatikus működését. Így az önkéntes engedelmességet egy automatikus engedelmesség váltja fel. A kanalizálás alapja pedig az egyén által hátrahagyott adatmaradványok: „*Az individuumok »dividuumokká«, a tömeg mintává, adattá, piaccá vagy »bankká« lett.*” (Deleuze 1997: 6). Az egyén mindeközben pedig egy olyan környezetben válik folyamatosan megfigyelhetővé, ahol nem pusztán a felügyeleti tényezők gyarapodtak meg, de kommunikációra készítő, s így adatok, információ előállítására ösztönző hatások is érik (Csepeli 2020; Han 2020). Ezzel az egyén még inkább megfigyelhetővé, cselekvése pedig kanalizálhatóvá válik.

3. Konklúzió

Jelen dolgozat álláspontja az, hogy Deleuze helyesen interpretálta a foucault-i panoptikont, azaz a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok valóban felbontották a fegyelmező-társadalom szigorú struktúráit. Ennek értelmében tekinthető a foucault-i hatalmi technika evolúciójának az ellenőrző-társadalom elmélete.

Kétségtelen, hogy napjaink iskolarendszere, vagy a büntetésvégrehajtás ne rendelkezne a foucault-i panoptikus mechanizmus eszközeivel. Azonban megállapítható a társadalmi folyamatok hálózatosodása, valamint az információmonopóliumok, így a felügyeleti és fegyelmező monopóliumok megszűnése. A foucault-i abszolút pozícióval bíró szimbólum, avagy a centrum-elem megszűnt, s így nem csupán a klasszikus bürokrácia felügyeleti rendszerének megsokszorozódásáról van szó. Egy jóval komplexebb rendszer veszi körül az egyént, melyben az információ nem az egyéntől a centrum irányába áramlik

⁷ „*So when Deleuze talks about les sociétés de contrôle he means those kinds of societies, or alternately those localized places within the social totality, where mobility is fostered inside certain strictures of motion, where openings appear rather than disappear, where subjects (or for that matter objects) are liberated as long as they adhere to a variety of prescribed comportments.*” (Galloway 2014: 106)

kizárólagosan, hanem rizóma-szerűen terjed. (Castells 1996; Galloway 2004: 31-32; Lyon 2003; Lyotard 1984).

Deleuze tehát egy hatalmi technika evolúcióját kívánta felfedni. Arra a megállapításra jutott, hogy a normalizáció többnyire már nem intézményesített keretek között, vagyis nem zárt tereken belül és nem egy konkrét, rögzített szimbólum hatására megy végbe. Foucault-hoz viszonyítva saját maga felfogását úgy fogalmazott, hogy:

„Emlékszem, beszélünk erről, amikor Foucault megjelentette »A szexualitás története« első kötetét. Akkor rájöttem, hogy nem egyformán szemléljük a társadalmat. (...) A társadalom olyasmiről, ami folyik, financiálisan, ideológiailag, mindenütt vannak lefolyók. Valójában az a társadalom problémája, hogyan tudja megakadályozni magát abban, hogy elfolyjon. Michel csodálkozott azon, hogy minden hatalom, annak minden alattomosága és képmutatása ellenére mégis képesek vagyunk ellenállni. Én ezzel szemben azon csodálkozom, hogy minden elfolyik, és a kormány képes itt-ott dugót tenni a lefolyóba. Bizonyos szempontból ugyanazt a problémát közelítettük meg kétfelől. A társadalom valójában valami folyékony vagy ami még rosszabb, valami gáz. Michel számára építmény volt.” (Deleuze – Rabinow 1998: 73)

A SARS-CoV-2 vírus – mint hatalmi viszonyrendszert kialakítani képes ahumán tényező (Nemes 2020) – okozta járvány és annak terjedése, valamint társadalmi szintű kezelése következtében mégis más tapasztalható. A 2019 vége óta megszületett szakpolitikai döntések a világ minden terén felidéztek a foucault-i modell eszközeit. Így tehát mondhatni a két társadalomfilozófiai elmélet jellegzetességei egyszerre mutathatók ki. Ugyan hálózatos formát mutat a társadalom és annak működése, maga az információ pedig rizomatikus módon képes terjedni, mégis felbukkantak a régi centrum-elemek:

„Most itt vagyunk, harminc évvel később, és azt látjuk, hogy a kontrolláló társadalom kigyótekervényei nem számolták fel végleg, hanem éppenséggel elkezdték ismét kitermelni magukban a régi fegyelmező társadalom vakondüregeit, a bezárkózás buborékjait és gettóit. A szörny visszafordult az időben.” (Moldvay 2020)

Ennek értelmében tehát nem írható le az egyént körülvevő társadalmi, gazdasági és politikai környezet tisztán rizomatikus elrendeződésüként. Ahogyan az a

magyarországi kormányrendeletekből⁸ is kirajzolódik, a járvány megfelelő kezelése érdekében olyan szakpolitikai intézkedések születtek, melyek a politikai autoritást – deleuze-i terminológiával élve – egyre inkább centrum pozícióba mozdítja el, így a deleuze-i arboreszcens kategória rajzolódik ki ebből a szempontból.

Ugyan jelen állapot valóban értelmezhető rizomatikus, poszt-panoptikus kornak – mely a társadalomfilozófiai komparatív elemzés szempontjából helytálló –, mégis arra a felismerésre juthatunk, hogy nem érvényesül az ellenőrző-társadalom kizárólagossága, avagy teljessége. Napjainkban is találkozhatunk a fegyelmező-társadalom panoptikus mechanizmusával. Ez leginkább amiatt alakulhatott így, mert e hatalmi technika a fordizmus fegyelmezési eszközeként funkcionált (Deleuze 1997), s nagy valószínűséggel maga a poszt-fordizmus is kialakította saját maga „panoptikus” eljárásait (Deleuze 1997; Deleuze – Guattari 1987; 2009; Han 2020).

Összességében egy kettős elrendeződést tapasztalhatunk napjainkban: egy technikai és technológiai fejlődés okozta nyílt és korlátlan, folyamatosan változó és axiomatikusan moduláló környezetet, melynek mondhatni gócpontjaiban ugyan, de fellelhetők a foucault-i panoptikon strukturális jegyei.

⁸ Jelen dolgozat a koronavírus okozta járványhelyzet kezelését célzó, 2020.01.31-től 2020.06.17-ig kihirdetett magyarországi kormányrendeleteken alapszik.

Felhasznált szakirodalom

- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I.* Cambridge – Massachusetts – Oxford, UK: Blackwell
- Csepeli György (2020): *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai.* Budapest, Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete
- Deleuze, Gilles (1986): *Foucault.* London, Athlone
- Deleuze, Gilles (1997): Utóirat az ellenőrzés társadalmához. Ivacs Ágnes (ford.), In: Sugár János (szerk.): *Bulldózer. Médiaelméleti antológia.* Budapest, Média Research Alapítvány, 5-8. oldal Forrás: Forrás: <https://mek.oszk.hu/00100/00140/00140.rtf> Letöltés dátuma: 2020.10.17.
- Deleuze Gilles (1998): Having an Idea in Cinema (On the Cinema of Straub-Huillet). In: Kaufman, Eleanor; Heller, Kevin Jon (eds.) (1998): *Deleuze & Guattari. New Mappings in Politics, Philosophy, and Culture.* Minneapolis – London, University of Minnesota Press, pp. 14-22.
- Deleuze, Gilles; Guattari Félix (1987): *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia.* Minnesota, University of Minnesota Press
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix (2009): *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia.* New York – London, Penguin
- Deleuze, Gilles; Rabinow, Paul (1998): Foucault és a börtönmozgalmak. Karádi Éva (ford.): *Magyar Lettre Internationale*, 28. szám (1998. tavasz), 72-73. oldal
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön rövid története.* Budapest, Gondolat Kiadó
- Foucault Michael (1992): Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság*, 1. szám, 45–53. oldal
- Galloway, Alexander R. (2004): *Protocol. How Control Exists after Decentralization.* Massachusetts, Massachusetts Institute of Technology
- Galloway, Alexander R. (2014): *Laruelle: Against the Digital.* Minnesota, University of Minnesota Press
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia.* Budapest, Osiris
- Han, Byung-Chul (2019): *A kiegészítő társadalma.* Budapest, Typotex
- Han, Byung-Chul (2020): *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnika.* Budapest, Typotex
- Jay, Martin (1994): *Downcast eyes: the denigration of vision in twentieth-century French thought.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press
- Kiss Balázs (1994): Michael Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, III/1. 43–70. oldal

- Kiss Balázs (1995): Michel Foucault és a szimbolizáció. In: Kapitány Ágnes; Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk: A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Osiris Kiadó, 289-300. oldal
- Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Lenk, Hans (2008): What Makes Human Beings Unique? *Philosophy Now*. Issue 69. September/October 2008. Forrás: https://philosophynow.org/issues/69/What_Makes_Human_Beings_Unique
Letöltés dátuma: 2021.04.25.
- Lyon, David (1993): An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory. *The Sociological Review* 41(4): pp. 653–678
- Lyon, David (2003): Surveillance Technology and Surveillance Society. In: Misa, Thomas J.; Brey, Philip; Feenberg, Andrew (eds.): *Technology and Modernity*. Cambridge-London, MIT Press
- Lytard, Jean-François (1984): *The Postmodern Condition*. Manchester, Manchester University Press
- Moldvay Tamás: Deleuze és a filozófia. *Metropolis*. (1997 nyár), no. 2. Forrás: <http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9702/moldvay.htm> Letöltés dátuma: 2020.10.29.
- Moldvay Tamás (2020): 25 éve halt meg Gilles Deleuze. 1749: *Online Világirodalmi Magazin*. Forrás: <https://1749.hu/fuggo/essze/25-eve-halt-meg-gilles-deleuze.html>, Letöltés dátuma: 2021.04.10.
- Nemes Z. Márió (2020): Vírussá-válás. A karanténsubjektum médiaantropológiája biopolitika és pszichopolitika kontextusában. *Apertúra*, 2020.ősz. Forrás: <https://www.apertura.hu/2020/osz/nemes-z-virus-sa-valas-a-karantenzubjektum-mediaantropologiaja-biopolitika-es-pszichopolitika-kontextusaban/>, Letöltés dátuma: 2021.04.22.
- Ocskay Gyula (2003): A panoptikon totalitása. In: Loboczky János (szerk.): *Filozófiai diskurzusok*. Eger, Líceum Kiadó, 288-295. oldal
- Porkoláb Imre, Bakos Csaba (2015): Az urbanizáció folyamata és hatása a hadviselésre, *Honvédségi Szemle – A Magyar Honvédség központi folyóirata*, 2015/2. 42-50. oldal
- Rosa, Hartmut (2009): Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society. In: Rosa, Hartmut; Scheuerman, William E. (eds.): *High-Speed Society. Social Acceleration, Power and Modernity*. University Park, Pennsylvania State University Press, pp. 77-113.
- Sartre, Jean-Paul (2006): *A lét és a semmi. Egy fenomenológiai ontológia vázlata*. Budapest – Szeged, L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék

Név: Nyiri Szabolcs (mindkettő rövid „i”, adminisztrációs probléma elkerülése érdekében)

Évfolyam és szak: 2020 tavaszán végeztem a Debreceni Egyetem Politikatudományok BA képzésén.

Szekció: Társadalomtudományi szekció, 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Tagozat: Politikatudomány 1.

Témavezető: Dr. Balogh László Levente, egyetemi docens

Helyezés: Első helyezett, valamint Reménység kitűző